

DIŞ DESTEKLİ ULUSLARARASI TERÖR ÖRGÜTÜ ÖRNEĞİ: DAŞNAKSUTYUN VE FAALİYETLERİ (1890-1922)

As an Example of the Terrorist Organization Supported by the Foreign Countries: Dashnaksutiun (1890-1922)

Halil Ersin Avcı*

Özet

Son iki asırda kurulan terör örgütleri, genellikle dış güçlerin bir ülke veya bölgedeki menfaat ve gayelerinin gerçekleşmesi yönünde kullanılan beşinci kol unsurları olmuşlardır. Bu açıdan kurulan terör örgütlerinin hemen hepsi genel olarak dış güç odakları tarafından kurularak yönlendirilmişlerdir denilebilir. Daşnaksutyun da dış destekli, organize ve etkin yapısı ile beşinci kol faaliyetlerine iyi bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Daşnaksutyun, faaliyet gösterdiği 1890-1922 yılları arasında dönemin süper gücü İngiltere'nin Osmanlı Devleti, İran, Rus Kafkasyası ve Rusya'daki menfaatlerini gerçekleştirmesinde ve hedeflerine ulaşmasında beşinci kol unsuru olarak etkin bir şekil kullanılmıştır. Bu kısa çalışmada çok uzun bir konu olan Daşnaksutyun örgütünün kuruluşu, alt yapısı, kaynakları, örgütsel faaliyetlerinden ana hatları ile anlatılarak gerçekleştirdiği bir kısım terör faaliyeti ile sponsor devletin hangi çıkarlarına nasıl yardım ettiği örneklenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Terör, İngiliz İstihbaratı, Daşnaksutyun, terör örgütü, Ermeni Devrimci Federasyonu, İngiltere, Osmanlı Devleti, İran, Rusya, Hindistan.

Abstract

In the last two centuries terrorist organizations have generally been used for fifth column elements by external powers in order to gain or maintain interests or to reach a strategic goal on a strategic target area. As a consequence of this we can say that almost all of these terrorist organizations were formed and aimed by one or more external powers. As a terrorist organization Dashnaksutiun or Armenian Revolutionary Federation was an externally supported,

* Yrd. Doç. Dr. Çanakale Onsekiz Mart Üniversitesi, Öğretim Üyesi. halilersinavci@gmail.com

organized and an active terrorist organization which can be given as a good example for fifth column operations. From 1890 to 1922 as the super power of this period, British Empire used Dashnaksutiun as an effective fifth column element in order to gain or maintain her interests and to reach her strategic goals in the area of Ottoman State, Russia and Iran. In this short work, foundation of Dashnaksutiun and its infrastructure, economical resources, terrorist actions will be outlined. Furthermore, will be sampled with which Dashnaksutiun terrorist actions helped to which of its sponsor state's interests.

Keywords: Dashnaksutiun, British Intelligence, terrorist organization, Armenian Revolutionary Federation, British Empire, Ottoman State, Iran, Russia, India.

Son iki asırda kurulan terör örgütleri, genellikle kendine ait güdü ve motivasyonu olmayan başka bir devletin veya aynı devlet içinde hâkim olmak isteyen başka gücün veya devletler üstü küresel güçlerin bir ülke veya bölgedeki menfaat ve gayelerinin gerçekleşmesi yönünde kullanılan beşinci kol unsurları olmuşlardır.¹ Dolayısıyla da son iki asırda kurulan terör örgütlerinin hemen hepsinin dış bağlantıları olmuş, hatta genel olarak dış güç odakları tarafından kurularak yönlendirilmişlerdir denilebilir. Daşnaksutyun da dış destekli, organize ve etkin yapısı ile beşinci kol faaliyetlerine iyi bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Daşnaksutyun, faaliyet gösterdiği 1890-1922 yılları arasında söz konusu dönemin süper gücü İngiltere'nin Osmanlı Devleti, İran, Rus Kafkasyası ve Rusya'daki menfaatlerini gerçekleştirmesinde ve hedeflerine ulaşmasında beşinci kol unsuru olarak etkin bir şekilde kullanılmıştır. Bu kısa çalışmada çok uzun bir konu olan Daşnaksutyun örgütünün kuruluşu, alt yapısı, kaynakları, örgütsel faaliyetleri ana hatları ile anlatılarak gerçekleştirdiği bir kısım terör faaliyeti ile sponsor devletin hangi çıkarlarına nasıl yardım ettiği örneklenmeye çalışılacaktır.

1. Daşnaksutyun'un Kuruluşu ve Amacı

Daşnaksutyun veya diğer adıyla Ermeni Devrimci Federasyonu 1890 yılında Tiflis'te kurulmuştur. Kurucuları Kristapor Mikailiyan, Stefan Zoryan ve Simon Zavaryan'dır. Kuruluşundaki amacı Tiflis'teki Genç Ermenistan, Van'daki Armenekan ve Hınçak örgütlerini birleştirmektir. Marks'ın "bir düzine program yerine gerçek bir adım daha önemlidir" sözlerine atıf yaparak "bir düzine silah nakledecek çete bir düzine programdan daha iyidir" sloganını benimsemişlerdir. Kuruluşu sırasında sosyalist, nasyonal sosyalist ve batılı fikirleri benimsemiş olmakla birlikte kısa sürede batı eksenine yönelmişlerdir (Dasnabedian, 1989: 28-32; Eraslan, 2001: s.85; Gürün, 2008: s.190-192; Mattei, 2008: s.144-146).

¹ *Beşinci Kol: Ele geçirilmek istenen bir ülke veya bölgede ve/veya kontrol edilerek yönlendirilmek istenen büyük bir topluluk içinde dış faktörün isteği ile propaganda, casusluk, sabotaj veya terör faaliyetleri sürdüren yerel veya yerel görünümlü unsur veya gruplara verilen addır. İlk kez General Franco tarafından 1936-1939 İspanya İç Savaşı'nda kullanılmışsa da tarihte bu yöntemin ilk örnekleri olarak Truva Atı ve Kartaca Kralı Hannibal'ın uygulamaları verilmektedir.*

Temel amaçları Adana'dan Kafkaslara kadar alanda "bağımsız bir Ermenistan" kurmaktı. Ancak bu amaç ve isteklerini 1919 yılındaki 9.Dünya Daşnak Kongresi'ne kadar parti programına koymadılar. Bunun sebebi görünüşte Rusya'yı tahrik etmemek olarak Ermeni tarihçiler tarafından belirtilmektedir (Dasnabedian, 1989: 33). Ancak asıl sebep İngiltere'nin devlet politikası olarak bir Ermenistan kurulması fikrine bu tarihe kadar sıcak bakmamasıdır. Çünkü Ermenilere özgürlük verilmesi fikri İngiltere için sadece I.Dünya Savaşı sırasında Ermenileri motive etmek için kullanılan bir argümandan fazlası değildi (PRO. FO. 629/3/113148, No.C/Middle East/15722, Top Secret). Ayrıca Büyük Ermenistan'ın kurulma amacı İngiltere açısından Osmanlıların bilhassa da "Halife'nin", "Türk-İslam dünyası ile bağının koparılması" ve bu bölgeler ile "Türklerin bağının kesilerek" İngiliz kolonilerinin ve yeni kazanımlarının güvence altına alınmasından başka bir şey değildi (PRO/E/30/30/12 East.1554, Secret). Dolayısıyla da Daşnaksutyun'un kurulduğu ve faaliyete geçtiği yıllar için henüz "Bağımsız Büyük Ermenistan" fikrinden bahsetmek için erkendi.

Daşnak'ın amaçlarına ulaşmak için benimsediği yöntemler şunlardır;

- a) Çeteler teşkil etmek ve onları faaliyete hazırlamak,
- b) Her yola başvurarak halkın maneviyatını ve ihtilalci faaliyetini arttırmak,
- c) Halkı silahlandırmak için her yola başvurmak,
- d) İhtilal komiteleri teşkil edip, aralarında sıkı irtibatı temin etmek,
- e) Kavgayı teşvik etmek ve hükümet yetkililerini, muhbirleri, hainleri ve soyguncuları yıldırarak,
- f) İnsan ve silah nakliyatı için ulaştırmayı sağlamak,
- g) Hükümet müesseselerini yağmalamak ve harap etmek (Dasnabedian, 1989: 33; Gürün, 2008: 193).

Troşak(Bayrak) ve Pro-Armenia(Ermeni Taraftarı) Daşnaksutyun'un belli başlı yayın organlarındandır (Dasnabedian, 1989: 33; Gürün, 2008: 193).

26 Ağustos 1896 Osmanlı Bankası baskını, 25 Temmuz 1897 Mazrak Kürt Aşireti'ne karşı düzenlenen katliam, 30 Mart 1904'teki ikinci Sasun Ayaklanması ve 1905'te Sultan Abdülhamid'e karşı düzenlenen Yıldız Suikastı Osmanlı Devleti'nde üstlendikleri belli başlı olaylardır (Eraslan, 2001:85).

Daşnaksutyun kurulduktan kısa bir süre sonra Amerika Birleşik Devletleri, Balkanlar, Kıbrıs, Suriye, Kilikya gibi yerler ile İzmir, Lozan, Berlin, Cenevre, Paris, Londra ve İskenderiye şehirleri gibi daha çok İngiliz hâkimiyetinde veya nüfuzunda olan yerlerde üstlendi (Dasnabedian, 1989: 55).

2. Daşnaksutyun'un Arkasındaki Dış Destek İngiltere'nin Ermeniler ve Daşnaksutyunla İlgisi

İngiltere'nin Ermeniler ile teması, bu milletin Ön Asya ve Güney Asya'daki önemini anladığı 16.yüzyıl ve öncesinden başlar. Ancak bu dönemlerde İngiltere'nin dünyada kıtalar arası hâkimiyet dava edecek herhangi bir güç ve nüfuzu yoktu. İngiltere'nin Ermeniler ile resmi ilişkileri 16.yüzyılın ikinci yarısında İran'da ve Osmanlı Devleti'nde başlamıştır (Avcı, 2010: 30-90).

İngiltere, Hindistan ve Güney Asya'da hâkim olma ve dünya hâkimiyeti önündeki en büyük engeli yani Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırmak için 22 Haziran 1688'de İran ve Hindistan Ermenileri ile bir ittifak antlaşması imzalamıştır. Bu antlaşmanın temeli Osmanlı Devleti'ni ticarî olarak zayıflatma Osmanlı Devleti üzerinden yapılan transit ticareti, İran ve Hindistan'dan yapılan ihracatı İngiltere lehine çevirme temelinde ticarî nitelikli olsa da kısa sürede bunun Osmanlı Devleti açısından siyasi sonuçları görülmüştür. İngiltere bu antlaşmayı öncelikle İran ve Hindistan Ermenileri ile imzalamışsa da zamanla antlaşmaya Osmanlı Devleti'nde yaşayan bir kısım Ermeni de dâhil olmuştur (BL. IOR. H/634 1688-1794: 581-598).

İngiltere özellikle İran ve Hindistan Ermenileri arasında 18.yüzyıldan itibaren yoğun bir eğitim faaliyeti yürütmeye başlamış açılan okullar ve verilen eğitim neticesinde Hint Ermenileri Protestanlaştırılarak İngiliz Hindistanı'nda İngiliz Ermenileri adı verebileceğimiz bir kitle ortaya çıkmıştır. İngiliz-Ermeni ittifakı 18.yüzyıl boyunca doğuya doğru ilerleyerek İran'dan Japonya'ya kadar geniş bir alanda faaliyet göstermiştir (Avcı, 2010: 104-110).

18.yüzyılda Rusya'nın Kafkaslara inmesi ve buradaki Gürcü ve Ermeni Hıristiyan unsurlar arasında Ortodokslaşırma ve kendi nüfuz alanını oluşturma çabası bir yanda, 18.yüzyıl sonlarında Napolyon'un Osmanlı Mısırı ve Suriyesi'ne saldırıları diğer yanda Basra Körfezi ve Osmanlı Irakı'nda "hayati" çıkarları olan İngiltere bir dizi önlem almaya başlamıştır. Daha 1798-1801 tarihlerinde Basra ve Bağdat'taki İngiliz konsolosları İngiliz Hükümeti'ni ani bir Rus saldırısı ile Osmanlı Devleti'nin "zamansız bir şekilde parçalanması" veya Fransızların Suriye işgalinin Irak'ı ve İngiltere'nin Hindistan'daki çıkarlarını tehdit edeceği yönünde uyarılmış ve İngiliz Hindistanı'ndan gönderilecek bir "Ermeni ordusu" ile Irak'ın işgal edilerek İngiltere'ye bağlanmasını teklif etmişlerdi. Ayrıca Rusya'yı dengeleyecek bir dizi önlemin alınmasını da önermişlerdi (Yapp, 1967: 323-330).

İngiltere özellikle 19.yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti topraklarındaki menfaat alanlarını korumak için bilhassa bu bölgelerin kuzeyinde doğal bir savunma şemsiyesi kurmak ve en yakın tehdit olan Rusya'yı bölgede dengelemek üzere bu bölgede yaşayan, eskiden beri tanıdığı, sıkı bir ilişki ve ittifak içinde olduğu Ermenileri kullanmak üzere girişimlere başladı. Öncelikle bölgede birçok İngiliz konsolosluğu açılmaya başlandı. Bundan sonra bölgede İngiliz Misyonerleri tarafından faaliyetler başladı. Birkaç okul açıldı. Ancak bu aşamada İngiltere'nin önüne iki büyük engel çıktı; kendi sömürgelerinde yaşayan Müslümanlara karşı "halifenin ülkesinde misyonerlik yapıyor" imajı vermeme gereği ve Osmanlı Devleti gibi hâlâ dünyanın önemli bir gücüne karşı olası bir olumsuz durumda bu coğrafyadaki kazanımlarını kaybetmemek zorunluluğu. Bunun için İngiltere, 1849 yılında Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Protestan kiliseleri ile bir ittifak imzalayarak Ermeniler arasındaki tüm misyonerlik faaliyetlerini Amerikan Protestan kilisesine ihale etmiştir. Böylelikle Osmanlı coğrafyasında açılan tüm Amerikan kiliseleri ve okulları tüm faaliyetleri ve yetiştirdikleri insanlarla İngiltere'ye hizmet etmeye başladılar. İleride Daşnaksutyun'un faaliyetleri ile ilgili anlatılacağı üzere birçok suç adı karışan Amerikan Fırat Koleji mezunu Sogomon Tehlirian ve Shahan Natalie gibi Daşnak teröristleri ve Ermeni olaylarının planlayıcı, tahrikçi ve ateşleyicilerini de bu okullar yetiştirdi (Avcı, 2010: 142-160).

Rusya ve Osmanlı Devleti'ni dengede tutmak ve sürekli Osmanlı Dođusu'nda var olmak isteyen İngiltere, bu okullardan yetiştirdiği İngiliz Ermenileri vasıtasıyla Ermeni Meselesi'ni bir yandan gündemde tutarken söz konusu bölgelere açtığı konsoloslukları sayesinde de teröristlere sığınma yeri sağlıyordu. Bu dönemdeki olayların gidişati oldukça ilginçtir. Burada hemen řu söylenebilir ki, Ermeni olayları İngiliz-Amerikan Ermeni okullarının yakınlarında bu okulların öğrencileri tarafından çıkarılmış silahlar bu okullarda depolanmış ve olaya karışan öğrenciler hemen yakınlardaki İngiliz-Amerikan konsolosluklarına sığınmışlardır. Buna benzer uygulamaları Rusya ve Fransa'da kendi nüfuz alanlarında uygulamaktaydılar.

Bu büyük bir organizasyonda, finans, sevk ve idaresi de büyük bir güç gerektirmekteydi. 1890 yılında İngiliz istihbaratı yeniden yapılandırılmaya başlanmış ve bu dönemde 1892'de İngiltere başbakanı olan William Ewart Gladstone bu soruna köklü bir çözüm getirdi. Bir taraftan İngiliz istihbaratçılarına İngiliz Ermeni Cemiyetlerini kurdururken diğer taraftan da İngiltere'nin en büyük lokomotif ve raylı sistem şirketi Barclay'e bir devlet operasyonu ile içi boşaltılarak el konuldu sonrasında ise kurulan Ermeni Fonunun en büyük sponsoru ve paravan şirketi haline getirildi. 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nde dört farklı Ermeni milleti ortaya çıkmış oldu. Bunlar, Gregoryen ağırlıklı Osmanlı Ermenileri, Protestan İngiliz Ermenileri, Katolik Fransız Ermenileri ve Ortodoks Rus Ermenileri. İngiliz istihbaratının yeniden yapılandırıldığı ve MI2(Military Intelligence 2)'nin Osmanlı Devleti ile ilgilenmek üzere görevlendirildiği 1890 yılında Daşnaksutyun'unda kurulmuş olması manidardır. Bununla birlikte ilk faaliyetlerini de İngiltere'nin Ermeni Fonunu kurup işletmeye başlamasından sonra gerçekleştirmeleri, adlarını da İngiltere'nin büyük hissedarı olduğu Osmanlı Bankası'nda tam da Eređli kömür madenleri imtiyazlarının İngiltere'ye verilmemesinin gündeme geldiği bir dönemde duyurmuş olmaları da yine bir başka ilginç olaydır. Hemen söyleyelim ki bu olaylardan sonra Eređli Kömür Madeni'nin finansmanı ve imtiyazı işi Osmanlı Bankası'na verilmiş, bir İngiliz-Fransız bankası olan Osmanlı Bankası'na Osmanlı güvenlik güçlerinin müdahalesine izin verilmemiş ve suçlular bir İngiliz gemisine binerek ellerini kollarını sallayarak bu işten kurtulmuşlardır (Avcı, 2010: 183-201).

3. Daşnaksutyun'un Uluslararası Faaliyetleri veya İngiltere'nin Bölgesel Stratejik Çıkarlarının Gerçekleřtirilmesinde Daşnaksutyun'un Kullanımı

Daşnaksutyun, ilk etapta Rusya'nın Anadolu içlerine ilerleyişini kolaylaştırmak ve Rusya adına Doğu Anadolu'da beşinci kol faaliyetleri yapmak üzere 1887 yılında kurulan Hınçak terör örgütüne karşı İngiltere'nin Erzurum-Trabzon-Van hattında Rusya'yı tutma ve dengeleme politikasının bir parçası olarak kullanılmıştır (Avcı, 2010: 179).

Daşnaksutyun'un Osmanlı Devleti haricinde uluslararası bir terör örgütü olarak kullanılışı için 1905 yılına kadar beklemek gerekir. Daşnaksutyun 1905-1907 yılları arasında Rusya, İran ve Osmanlı Devleti'nde etkin bir şekilde kullanılmıştır.

1904 yılında Fransa ile "Entente Cordiale(Samimi İttifak)" antlaşması imzalayan İngiltere Daşnaksutyun'un küçük ortağı Fransa ile aralarındaki anlaşmazlıkları büyük ölçüde çözmüş oldu. Bundan sonraki süreçte İngiltere, Osmanlı Devleti'ni etkisizleştirme, Rusya'yı Ortadođu'dan uzak tutma ve kendisi ile anlaşmaya zorlama, İran'da da kontrolü ele alma

yönünde Daşnaksutyun'un etkin olarak kullanıldığı bir dizi harekete girişti. Bu olaylar esasen zamanlama bakımından birbiri içine geçmiş ve esasen üç ülkenin topraklarında gerçekleşmişlerdir. Bunlar; Osmanlı Devleti, Rusya ve İran'dır.

3.1. Osmanlı Devleti, II.Abdülhamid'e Karşı Gerçekleştirilen Yıldız Suikastı

21 Temmuz 1905'te Sultan II. Abdülhamid'e karşı bombalı Yıldız suikastını ilk sırada sayabiliriz. Daşnaksutyun örgütü üyeleri, Kristofor Mikaelyan, Nişan Manasyan'ın başını çektiği bir grup kendilerine Belçikalı Jorris tarafından teslim edilen özel ekipmanla Sultan II.Abdülhamid'e bir suikast düzenlemişlerdi. Sultan'ın her Cuma Yıldız Camii'nden çıktktan sonra arabasına 1 dakika 42 saniyede bindiğini tespit eden Daşnaklar, Viyana'da özel olarak Gesellschaft firmasına yaptırılan bir araba içine 80 kilogram patlayıcı ve 20 kilogram madeni parçalayıcı madde koyarak Avrupa mamulü "Machine Infernale-Cehennem makinesi" isminde zamanlayıcı takarak bu suikastı gerçekleştirmişlerdir. Bu dünya tarihine bomba yüklü araçla yapılan ilk intihar saldırısı olarak da geçmiştir (Tahkikat Raporu, 2007: 7-10).

Ancak bu olayın planlanmasından gerekli-gerecin teminine kadar Daşnaksutyun'un boyunu aşan birçok ayrıntı, bu olayın Sultan Abdülhamid'in ezeli düşmanları İngiliz-Fransız ortak girişimi olduğunu göstermektedir. Abdülhamid'in Yıldız Camii'nden otomobiline binış zamanının hesaplanması, Fransız malı ve dünyada eşi olmayan bir zamanlayıcı yapılması, aracın Viyana'da özel olarak imali ve en önemlisi bunların Türkiye'ye sokulabilmesi gibi sebepler bu işin Daşnaksutyun gibi basit bir örgütün işi olmayacağını gösteren ilk emarelerdir. Ayrıca yine önemli bir ayrıntı olarak suikastı gerçekleştirenlerden bir Ermeni komitacı zamanlayıcıyı çalıştırdıktan araçtan kaçmayı başaramaması ve kendi kurduğu tuzağa düşmesi, bu işin planlanıp yeteri kadar Ermenilere talim ettirilmeden Daşnakların işi ellerinde hazır bulduklarına bir işarettir. Ayrıca Sultan Abdülhamid'in tam da Avrupa büyükelçileri ile toplantısının olduğu bir zamanın seçilmesi de olayı organize edenlerin sonucu hemen ve bizzat görme arzusundan olmalıdır. Son bir ayrıntı olarak bu sırada bu türden bombaları imal edebilecek teknolojinin sadece İngiltere, Almanya, Fransa ve ABD gibi bir avuç devletin elinde olduğunu da ilave etmek gerekir (Tahkikat Raporu, 2007: 7-10).

Hemen tüm İngiliz raporlarında İngiltere'nin Osmanlı coğrafyasındaki çıkarlarının önündeki en büyük engel olarak gösterilen Sultan II.Abdülhamid'in öldürülememesi İngiltere açısından bir başarısızlık olarak görülse de sonraki olayların tetikleyicisi olması bakımından derin bir etki meydana getirmiştir.

3.2.Rusya, Ermeni-Azeri Kavgası ve Bakü Petrollerine Saldırı

İngilizlerin, Daşnakları kullandıkları bir başka alan da Kafkasya idi. 12 Haziran 1903'te Ruslar Ermeni kilisesinin tüm mallarını devletleştirmişlerdi. 1905-1906 yıllarında Rusya'da baş gösteren devrimci hareketler sırasında bir siyasî boşluk oluşmuştu. Bu boşlukta bir Ermeni-Azeri kavgası ortaya çıkmıştı. Çıkan olaylarda Daşnaksutyun örgütüne mensup Drastamat Kanayan, Rusyanın Kafkasya Valisi Nakashidze'ye 11 Mayıs 1905'te suikast düzenleyerek öldürdü. 1907'ye kadar süren olaylarda birçok Müslüman hayatını kaybetmiş, Rusya'nın yeni Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Dashkov, olayların Ermeni işçi hakları ve Ermeni işçilere

ayrımcılık yapıldığı bahanesi ile Ermeniler tarafından çıkarıldığını Petersburg'a bildirmişti. Ancak ilginçtir, olaylar Suşa, Tiflis ve Elizavetpol'de görülmekle birlikte Daşnaklar, konu ile hiçbir ilgisi olmadığı halde Bakü'deki Rus petrol tesislerine ulaşarak büyük bir yangın çıkarmışlardı. Bakü petrollerinin eski üretim seviyesine ulaşması ve Rus ekonomisine eskisi gibi katkıda bulunması birkaç yıl almıştır. Rusya'nın bu sırada dünya petrol pazarında İngiltere'nin önünde olduğunu da hatırlatalım (Abraham, 1990: s.45-60; Libaridian, 2004: 17-20, 100-110; Suny, 1996: 150-169; Swietochowski, 1985: 40-50).

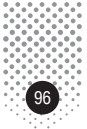
Tam da yine bu sıralarda Rus petrolünü Avrupa'ya ulaştırın ana şirket Hollandalı Novel ailesi idi. İngiliz şirketlerin Bakü petrollerine ortak olmasını engelleyen ve Hollanda Shell'in de ilk sahipleri olan Noveller İngiltere için buradaki en büyük engeldiler. Bakü petrol tesislerinin tahrip edilmesi Novelleri zora soktuğu gibi bu olaylardan kısa bir süre İngiltere ve Hollanda arasında The Royal Dutch Shell petrol ortaklığı kurularak Şubat 1907'den itibaren Bakü'de faaliyetlere başlamıştır. Böylece İngilizler Bakü Petrol alanlarına da nüfuz etmiş oldular (Black, 2004: 100-125).

3.3. İran, İran Parlemtosu ve Şah'a Yapılan Saldırıları

İran'da Şah Muhammed Ali Kacar(1907-1909)'ın Rusya'ya meyyal davranması ile İngiltere, Daşnaksutyun'u İran'daki çıkarlarını korumak üzere devreye sokmuştur. Rusya'nın İngiltere ile imzaladığı 1907 tarihli İran'ın taksim antlaşmasına aykırı olarak İran'ın tamamına hâkim olma gayretine karşı İngiltere Daşnakları kullanmıştır. 1909-1910 döneminde Daşnaksutyun örgütü İran'daki Rusya karşıtı ve İngiliz taraftarı anayasacılara destek vererek cevap vermiş, Şah ve Şah rejimi bu dönemde birçok kez Daşnaksutyun'un saldırısına uğramıştır. Şah'a karşı gerçekleştirilen suikastlardan Şah Kacar canını zor kurtarabilmiştir. Ruslar bu olaylara çok sert cevap vermiş birçok anayasa taraftarı bu olaylarda hayatını kaybetmiştir. İran'da olaylar Rusya'nın 1911'de İngiltere ile tekrar 1907 Antlaşması'nı teyidine kadar devam etmiştir (Berberian, 2001: 115-135).

3.4. Adana Ermeni Olayları

14 Nisan 1909'da Adana'da başlayarak 27 Nisan 1909'a kadar süren Adana Ermeni Olaylarında on binden fazla Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı vatandaşı hayatını kaybetmiştir. Başkent İstanbul'da 31 Mart Vakası olarak bilinen 13 Nisan 1909 olayları ile hemen hemen eş zamanlı olarak başlatılmış ve eş zamanlı olarak 27 Nisan tarihinde bitirilmiştir. Adana'daki olaylarda Daşnaksutyun örgütü fiilen silah dağıtımında, kanlı olayların başlamasında ve Müslüman ahalinin tahrik edilmesinde rol oynamıştır. Bu olaylar İngiliz istihbaratının doğrudan yerel unsurlarla İngiliz donanma ve kara istihbaratının müştereken hareket ettiği, basın-yayın, propaganda unsurlarıyla desteklenen geniş kapsamlı ve organize Osmanlı topraklarındaki ilk, dünyada ise Boer Operasyonu'ndan sonraki ikinci istihbarat operasyonudur. Esas amacı ileride çıkarılabilecek büyük bir Ermeni ayaklanması için bir deneme olmakla birlikte ikincil amaçları arasında özellikle Müslüman halkın devlet ve güvenlik güçlerine karşı güveninin sarsılması, çıkabilecek benzer bir olayda kendi başlarına hareketin teşvik edilmesi en başta sayılabilir. Bu operasyonda Daşnaklar da etkin yerel unsur olarak, tahrik ve tedhiş işlerinde ve organizasyonun Ermeni ayağında etkin olarak kullanıldılar (Avcı, 2010: 210-240).

3.5. “Operation Nemesis” ve Talat Paşa Suikastı

28 Mayıs 1918’de Tiflis’te toplanan Ermeni Milli Meclisi’nin kararı ile kurulan Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti’nin hâkim ve etkin gücü Ermeni Devrimci Federasyonu yani Daşnaklar olmuşlardı. Başkent Erivan’da 27 Eylül’den 31 Ekim’e kadar süren IX. Ermeni Devrimci Federasyonu Genel Kongresi’nde, 1915 tarihli Ermenilerin “Sevk ve İskân kanunu” çıkaran bir kısım Osmanlı Devlet adamının ve bu konuda onlara yardım ettiği iddia edilen Ermenilerin öldürülmelerine karar verildiği söylenmektedir. Yunan mitolojisindeki sonsuz intikam tanrıçası Nemesis’in adına nispetle Nemesis Operasyonu, Osmanlı Devlet adamlarına ve Ermeni asıllı Türk vatandaşlarına karşı bir grup Ermeni suikast timi tarafından gerçekleştirilen bir dizi suikastın adıdır. Ermenilere ait kayıtlarda birçok konferans tarafından tartışıldığı ve planlandığı belirtilen “özel operasyonlar”ın esas olarak ise Amerikan Merkez Komitesi, İstanbul Merkez Komitesi ve Ermeni Devrimci Federasyonu tarafından gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır (Dasnabedian, 1989: 140-155).

3.5.1. Suikaste Uğrayan Tanınmış Kişiler

Hemayag Aramiantz, Arshag Yezdanian tarafından öldürüldü. İddia edilen suç: Türkler ile işbirliği yapmak.

Mıgırdıç Haroutounian 1920’de İstanbul’da Soghomon Tehlirian tarafından öldürüldü. İddia edilen suç: Türk istihbaratına yardım etmek.

Vahe İhssan Yessayan, 27 Mart 1920’de İstanbul’da Arshavir Shiragian tarafından öldürüldü. İddia edilen suç: 1915 yılında bir Ermeni dönmesi olan Hidayet ile birlikte Ermeni elebaşlarını Türk yetkililerine bildirip bunların da sevk edilmesini sağlamak.

Talat Paşa, 15 Mart 1920’de Berlin’de Soghomon Tehlirian tarafından öldürüldü.

Fathali Khan Khoiski (Azerbaycan Eski Başbakanı), 19 Haziran 1920’de Tiflis’te Misak Giragossian tarafından öldürüldü. İddia edilen suç: Bakü’de Ermenilere yönelik katliam yapmak.

Bihbud Han Jivanshir (Azerbaycan Eski İçişleri Bakanı), 18 Temmuz 1921’de İstanbul’da Misak Torlakian tarafından öldürüldü. İddia edilen suç: Bakü’de Ermenilere yönelik katliam yapmak.

Said Halim Paşa, 5 Aralık 1921’de Roma’da Arshavir Shiragian tarafından Ermenistan’ın İtalya’daki eski büyükelçisi Michael Varantian’ın ve “M” kodlu bir ajanın da yardımı ile öldürüldü (Dasnabedian, 1989:155-156).

Cemal Azmi (Trabzon Eski Valisi), 17 Nisan 1922’de Berlin’de Arshavir Shiragian tarafından öldürüldü.

Dr. Bahaddin Şakir Bey, 17 Nisan 1922’de Berlin’de Aram Yerganian tarafından öldürüldü.

Cemal Paşa, 21 Temmuz 1922’de Tiflis’te Stepan Dzaghigian tarafından öldürüldü.

3.5.2. Talat Paşa Suikastı

2 Ekim 1918’de İstanbul’u terk ederek, yoldaşları ile I.Dünya Savaşı’ndan sonra Berlin’e kaçan Osmanlı Sadrazamı Mehmet Talat Paşa, Ermeni suikastçı Sogomon Tehlirian tarafından, 15

Mart 1921 tarihinde Hardenberg Strasse 17 numaranın önünde başına aldığı bir kurşun ile öldürülmüştür. Tehlirian hemen yakalanmış, bir Ermeni hayranı olan Dr.Johannes Lepsius tarafından yapılan savunmasından sonra suçlu olmadığına karar verilerek Haziran 1921 başında salıverilmiştir (Babacan, 2005: 229-246; Shiragian, 1965: 62-91; Minakhorian, 1956).

Görünüşte Ermeni Daşnaksutyun'un sözde vatansever duygularla gerçekleştirdiği bu olayların arkasında aslında İngiltere ve İngiliz çıkarları vardı. Daşnaksutyun yine burada da taşeron olarak kullanılmıştır.

İngiliz istihbaratı, Talat Paşa'yı önce Berlin yolunda yakalamayı planlamış sonra da Berlin'de tutuklamayı düşünmüştü ancak her iki plandan da Almanya'da bir takım sorunlara yol açabileceği için vazgeçilmişti. İngiliz istihbaratı, Talat Paşa ve "İttihatçıların" gerek yurtdışı temasları gerekse görüştükleri kişileri göz önünde bulundurarak neyin peşinde olduklarını öğrenmeye karar verdi. Çünkü İngiliz istihbaratının elinde, Talat Paşa ve "İttihatçıların", bir yandan Müslüman ülkelerden Mustafa Kemal Paşa'nın başlattığı Kurtuluş Savaşı için destek elde etmeye çalıştıkları diğer taraftan da Ankara Hükümeti'nden sığınma isteme niyetinde oldukları yönünde bilgiler vardı (Öke, 2001: 262).

Bu bilgileri kontrol etmek amacıyla, Balkanlardan Anadolu'ya gezi ve röportajlar yapmış, ancak uğradığı hemen her yerde bir olayın çıkmasına "görünmeyen katkılar sağlamış", bir İngiliz casusu olan Aubrey Nigel Henry Molyneux Herbert, Talat Paşa ile bir röportaj yapmak için randevu istedi (Herbert, 1924: 41).

Talat Paşa ile suikastından sadece dokuz gün önce görüşen Aubrey Herbert, Talat Paşa ile yaptığı röportajda bu bilgileri teyit edecek ipuçlarına ulaştı. Hatta bu ipuçlarının da ötesinde Talat Paşa'nın İngiltere'yi eğer Türkiye ile adil bir antlaşma yapmazsa İngiliz sömürgelerinde hem Pan-Turanist hem de Pan-İslamist bir hareket başlatmakla tehdit etmesi İngilizlerin infaz kararı vermesine yol açmış olmalıdır (Herbert, 1924: 303-351; Öke, 2001: 264).

Çünkü İngiltere'nin en büyük korkusu ve en büyük tehdit olarak değerlendirdiği hususlar bir gün kendisine karşı Müslümanların birleşmesi veya Türkiye'nin Orta Asya'daki "Müslüman Türkler" ile birlik olmasıydı. İngiltere bunu engellemek için Türkiye'nin Orta Asya ile temasını kesmek niyetindeydi. Albay Schieffer'a hazırlatılan "Pan-İslamizm'in Kaynak ve Gelişimi, Şimdiki Tehdit" isimli raporunda ifade edilen bu hususlara Albay, Ermenistan'ın kurulmasının Türkiye'nin bir Türk-İslam birliği kurmasının önündeki en büyük bariyer olacağını, Ermenistan'ın kurulması ile Türkiye'nin Orta Asya ile bağlantısını kaybedeceğini ve halifelik makamının İngiltere'ye karşı kullanımının da böylece engellenmiş olacağını ifade ediyordu. Bundan başka, Arapların belki şu anda İngilizlerin yanında Türklere karşı yer aldığını ancak "İttihatçıların", şu anda propagandasına devam ettikleri Pan-İslamizm'in her geçen gün kuvvet kazandığını, "bu coğrafyada İslam dendiğinde her şeyin değiştiğini" ve eğer "İttihatçılar"a yönelik bir şey yapılmazsa Arapların her an taraf değiştirerek "İslam birliği ideali" içinde yer alabileceklerini bildirmişti. Ayrıca raporda Talat Paşa ve yukarıda suikaste uğrayan kişiler arasında adları geçenler raporda zikredilerek Pan-İslamizm politikası gütmekle suçlanmış ve İttihatçıların sadece Araplar arasında değil Afganistan ve Hindistan'da

da faaliyet içinde olduklarına değinilerek sonuç olarak Pan-Turanizm ile birleşebilecek bir Pan-İslamizm'in İngiltere için güncel ve gerçek tehdit olduğu kanaatine varılmıştır. Rapor, Ermenistan sınırlarını belirleme tartışmalarının sürdüğü ve Sevr Antlaşması görüşmelerinin devam ettiği Haziran 1920'de sunulmuştu (PRO/FO/30/30/12, E/1554).

Tabii ki, bu raporun hazırlanmasının da bir sebebi vardı. Aralık 1918 ve Ocak 1919'da Delhi'de toplanan Tüm Hindistan Müslümanları Birliği'nin 11.Kongresi'nde, "Türkiye, Halifelik ve Kutsal Toprakların korunması konularının çözümü" ile ilgili alınan kararlar konusunda Paris Barış Konferansı nezdinde ve İngiltere'nin "sadık vatandaşları olarak" buldukları temaslar büyük bir etkiye sebep oldu. Ayrıca alınan kararları, Tüm Hindistan Müslümanları Birliği Genel Sekreteri Yakup Hasan, 7 Ağustos 1919'da İngiltere Başbakanına hitaben yazdığı bir mektubun ekinde göndermiştir. Savaşı, Almanya'nın çıkarttığına ve Türkiye'nin burada sadece kurban olduğuna işaret eden Yakup Hasan, 72 milyon Hindistan Müslümanları adına özetle şunları istiyordu: Türkiye'ye yönelik sömürgeci politikalar Hindistan Müslümanlarının sadakatinin devamı, hatırının kırılmaması için bir kenara bırakılacak, Osmanlı Devleti'ne son verilmeyecek, Türkiye'nin varlığına bölerek, parçalayarak zarar verilmeyecek, Halifelik makamına dokunulmayacak, İslam dünyasının gururu ve tek silahlı gücü olan Türk ordusu serbest bırakılacak, Osmanlı Sultanı'nın halife sıfatıyla Kutsal Topraklardaki manevi otorite ve yönetim hakkı tanınacak. Tüm Hindistan Müslümanları Birliği Genel Sekreteri Yakup Hasan, bu isteklerin altına, Madras Yasama Meclisi üyesi, Tüm Hindistan Müslümanları Birliği delegesi, Bombay Hilafet Cemiyeti ve Güney Hindistan Ticaret Odası temsilcisi olarak da imza koymuştur².

Tabi bu mektubun ne gibi etkilere sebep olduğunu düşünmek herhalde zor olmasa gerek. Böylece İngiltere açısından hem Pan-İslamizm bir tehdit olarak kabul edilmiş oluyor hem Ermenistan'ın bir "bariyer" olarak Türkiye'yi doğu dünyasından soyutlama amacıyla kurulması gerekiyor ve hem de İngiltere'nin "hayati derecede önemli" sömürgesi Hindistan başta olmak üzere Albay Schieffer'a göre "dünyanın en çok Müslüman barındıran" imparatorluğunu tehdit eden İttihatçı tehdidini yok etmek gerekiyordu (PRO/FO/30/30/12, E/1554).

² PRO/FO/375/2/1, 5543, Ağust 7, 1919, Received 15 Ağust 1919, Earl Curzon Kedleston and transmitted to Mr. Balfour; Ayrıca bkz. Sean Oliver-Dee, *The British Government and Islamic Governance*, Lexington Books, 2009; kitabın bazı kısımlarını burada konunun daha iyi anlaşılabilmesi için özet olarak verilmesi yerinde olacaktır. Şu kısımlar, s.41-43, "The British Government Files and The Approach to Pan-Islamic Governane"; s.43-91, "The Cairo High Command and the 'Caliphate Question' 1914-1919"; s.109-117, "Lloyd George and the Khilafat Delegation 1920"; s.117-125, "House of Commons Meetin, Marc 21, 1921", s.209-213, Appendix F "Submission to The Lausanne Treaty Negotiators from Armenian Delegation" kısımlarında özet olarak şunlar anlatılmaktadır: "Halifelik" meselesi İngiltere'yi 1914-1923 döneminde oldukça meşgul etmiştir. Kahire Yüksek Komutanlığı, 1919'da "Halifelik Sorunu" ile ilgili bir rapor hazırlamış, Hindistan Hilafet Delegasyonu, Muhammed Ali başkanlığında Mart 1920'de Lloyd George ile görüşmüşler, bu görüşmelerde "Sevr Antlaşması'nda Türkiye'ye dikte edilen "Türkiye'nin tüm Halifelik otoritesini, Müslümanların idarî olarak bağlı olduğu ülkelerin idaresine devrettiğini" kabul eden 139.madde çok gündeme gelmiştir. Lloyd George'un Muhammed Ali'ye halifelik teklifi başarısız olmuş, Hindistan Müslümanları, Türkiye konusundaki ısrarlarını sürdürmüşlerdir. Hindistan Delegasyonu'nun ikinci ziyareti Talat Paşa suikastından hemen 6 gün sonrasına 21 Mart 1921'e rastlamaktadır ki, bu tesadüfi olmayıp İngilizlerin niyetini

Bu arada İngiltere'nin ve tüm "emperyalist güçlerin" sözde düşmanı Sovyet Rusya ile İngiltere arasında bir yakınlaşma başlamıştı. Talat Paşa'nın Aubrey Herbert ile röportajında söyledikleri ve genel anlamda bilinenler Sovyet Rusya'yı da rahatsız etmiş, İngiliz istihbaratının Sovyet istihbaratı ile yakınlaşması sonucunu doğurmuştu. Her iki teşkilat da Talat Paşa'nın fiziksel bilgilerini, ajanlarına verip Berlin'e göndermişlerdi. 15 Mart 1921 günü de Soghomon Tehlirian, Talat Paşa suikastını gerçekleştirdi (Öke, 2001: 264).

Aslında Sovyet Rusya da Pan-İslamizm'i İngiltere ve müttefiklerine karşı kullanmaya çalışmış, İngiliz sömürgelerindeki Müslümanları ayaklandırmaya çalışmıştı. Ancak İngiltere'nin Tiflis'teki özel görevlisi ve Konsolosu Wardrop, İngiltere Dışişleri Bakanı Curzon'a 6 Ocak 1920'de çektiği şifreli telgrafında, Bolşeviklerin de Almanya gibi İngiltere aleyhine her çaresizin yaptığı gibi Pan-İslamizm'i kullanmaya çalıştığını ancak sonunda başarısız olduğunu söylüyordu (PRO/FO/608/271/4, 168506/ME/58).

15 Mart 1921'de İttihat ve Terakki'nin sembol ismi Talat Paşa, İngiliz-Sovyet çıkar birliğinin bir nişanesi olarak Daşnaklar tarafından öldürüldükten bir gün sonra 16 Mart 1921'de İngiliz-Sovyet Ticaret Antlaşması'nın imzalanması herhalde bir tesadüf olmamalıdır (Ullman, 1972: 474-478).

Talat Paşa ile İttihatçı avı bitmedi. Said Halim Paşa, Bahattin Şakir, Cemal Paşa ve daha önce listesi verilen "İttihatçılar" 1921-1922 yılları arasında birer birer aynı Ermeni grupları tarafından öldürüldüler. Suikastçı Ermeniler bu olaylardan sonra ya yakalanamadılar veya yakalananlar, hemen İngiliz yetkililere teslim edildi ve sonunda akıl rahatsızlığı gibi sudan sebeplerle serbest bırakıldılar. İlginçtir bir kısmına Avrupa'daki suikastlarında "M" ve "Q" kodlu İngiliz casusları ön ayak olmuştur. Bu suikastların arkasında esasında İngiliz istihbaratının olduğu, kullanılan Ermenilerin ise önceden bu tür işler için yetiştirilen taşeron bir grup olduğu net bir şekilde ortadadır (Reid, 1982: 625-651).

Sonuç

Daşnaksutyun, kuruluşu ve gerçekleştirdiği faaliyetleri ile öncelikle Osmanlı Devleti'nde sonraki dönemlerde de Rusya ve İran coğrafyasında İngiltere'nin menfaatlerinin gerçekleştirilmesi yönünde bir araç olarak kullanılmıştır. Bu şekliyle Daşnaksutyun veya diğer

gören Hindistan Müslümanlarının seri hareketi sonucu gerçekleşmiştir. Bu görüşme bu sefer Lloyd George ile baş başa değil Avam Kamarı'nda gerçekleşmiştir. İngiliz hükümeti bu baskılar nedeniyle oldukça sıkıntı çekmiştir. Ermeni Delegasyonu da 21 Ocak 1920'de bir memorandum ile "Halifelik Sorunu" konusundaki kendi görüşlerini Lord Curzon'a bildirmişler ancak cevap alamamışlardır. 1920-1921 döneminde de Hindistan Hilafet Delegasyonu ile en amansız mücadeleyi Ermeni Delegasyonu yürütmüştür. İngiliz hükümeti ve Ermenilerin sözde Ermeni katliamlarının Türklerin halifelik makamını zedelediği tezine karşılık, Hind Müslümanları o zaman İngiltere Hükümetince Amritsar katliamının da İngilizlerce yapıldığının uluslararası kabulü gerektiğine işaret ederek, bu olayın İngilizlerin bu konulardaki tarafsızlığını ihlal ettiğini belirtmişlerdir. Sonuçta değişen dünya stratejileri ile birlikte İngilizler için Hindistan Müslümanları daha ağır basmış özellikle Lozan görüşmeleri sırasında Hindistan delegasyonunun Ocak 1923'te TBMM ve Mustafa Kemal Atatürk'e ve Atatürk'ün de 7 Ocak 1923'te Hindistan Hilafet Delegasyonu'na çektiği telgraflarla Paşa'ya çektiği telgraflar ile Atatürk, Delegasyonun Türkiye lehindeki faaliyetlerinden dolayı teşekkür ve tebrik etmektedir.

adıyları Ermeni Devrimci Federasyonu başta da iddia edildiği üzere Osmanlı Devleti'ne karşı dış güçler tarafından kurulmuş, desteklenmiş ve dış güçlerin isteklerine hizmet etmiş bir terör örgütüdür. İngiltere'nin Osmanlı-İran-Rusya eksenindeki çıkarları doğrultusunda faaliyetler gerçekleştirmiştir. Faaliyetlerinde Ermeni milletinin faydasından ziyade son iki asırda kurulan terör örgütlerinin büyük çoğunluğunda görüldüğü gibi kurucu gücün çıkarları öncelenmiştir.

Bütün terör örgütlerinin faaliyetleri uluslararası ilişki ve dengelerden etkilenir. Aynı zamanda terör örgütleri millî veya dinî bir takım doneleri amaçları doğrultusunda araç olarak kullansa da esasen kendi benliklerinde millî veya dinî bir değer taşımazlar. Kurup yönlendiren gücün etkisi ile bu doneler verilen görev merkezli olarak kullanılır. Son tahlilde bunun bir göstergesi olarak Daşnak örgütü de Ermenilerin en çok kendilerine ihtiyaç duyduğu anda 29 Kasım 1920'de Sovyetler, Ermenistan'ı işgal ederken, Ermenistan Cumhuriyeti'nin resmî idarecisi oldukları halde Sovyetlere karşı mücadele edeceği yerde İngiltere'nin istekleri doğrultusunda suikast ve tedhiş ile meşgul olmuş, Sovyet işgaline karşı herhangi bir direniş göstermemiştir.

Kaynakça

British Library(BL)/India Office Library and Records(IOR)/H/634 date 1688-1794.

Public Record Office(PRO)/ Foreign Office(FO)/30/30/12, E/1554.

PRO/FO/375/2/1, 5543.

PRO/FO/608/271/4, 168506/ME/58.

PRO/ FO/629/3/113148, No.C/Middle East/15722.

Abraham, Richard (1990). Alexander Kerensky: The First Love of the Revolution, New York: Columbia University Press.

Avcı, Halil Ersin (2010). İngiliz-Ermeni İttifakı, Paraf Yayınları, İstanbul.

Babacan, Hasan (2005). Mehmet Talat Paşa(1874-1921), TTK, Ankara.

Berberian, Hourı (2001) . Armenians and the Iranian Constitutional Revolution of 1905–1911, Westview Press.

Black, Edwin (2004) Banking on Baghdad (Inside Iraq's 7000 Year History of War, Profit, Conflict), Wiley Publishing, New Jersey.

Dasnabedian, Hratch (1989). History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutun 1890-1924, Milan.

Eraslan, Cezmi (2001). "Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001, Bildiriler, İstanbul.

Gürün, Kamuran (2008). Ermeni Dosyası, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Herbert, Aubrey Nigel Henry Molyneux (1924). Ben Kendim: A Record of Eastern Travel, editor: Desmond MacCarthy, Hutchinson, London.

Libaridian, Gerard J. (2004). Modern Armenia: People, Nation, State, Transaction Publishers.

- Mattei, Jean-Louis (2008). Büyük Ermenistan Peşinde Ermeni Komiteleri, Bilgi, Ankara.
- Minakhorian, Vahan (1956). *Memoirs of Soghomon Tehlirian*, Cairo.
- Oliver-Dee, Sean (2009). *The British Government and Islamic Governance*, Lexington Books.
- Öke, Mim Kemal (2001). *The Armenian Question*, TTK.
- Reid, Donald M. (1982). "Political Assassination in Egypt, 1910-1954", *The International Journal of African Historical Studies*, Volume 15, No. 4.
- Sultan İkinci Abdülhamid Han'a Yapılan Suikastın Takikat Raporu, Hazırlayan Raşit Gündoğdu, Çamlıca, İstanbul 2007.
- Shiragian, Arshavir (1965). *The Legacy of The Martyrs*, Beirut.
- Suny, Ronald (1996). *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change: Essays in the History of Armenia*, 2nd edition.
- Swietochowski, Tadeusz (1985). *Russian Azerbaijan, 1905–1920. The Shaping of a National Identity in a Muslim Community*, Cambridge University Press.
- Ullman, Richard H. (1972). *The Anglo-Soviet Accord*, Princeton University Press.
- Yapp, M. E. (1967). "The Establishment of the East India Company Residency at Baghdad, 1798-1806" *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol.30, No.2, Fiftieth Aniversasry Volume, Cmabridge University Press on behalf od School of Oriental and African Studies.